

BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVRİNDE BİR ADALET İSTEME ÂDETİ VE ŞİKÂYET BİLDİRME TARZI OLARAK DİLEKÇE ARZ ETMEK

Submitting a Petition as a Tradition of Demanding Justice and a Way of Application for Complaint in the Great Seljuqs Period

Sinan TARİFÇİ*

Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28: 129-144, DOI: 10.34189/gtd.28.009

Öz: Büyük Selçuklu sultanları devletin temel varoluş sebebi olan adaleti yerine getirmek ve böylece devlet ve toplum düzeninin istikrarını sağlamak için halkın şikâyetleriyle bizzat ilgilenmişlerdir. En yüksek hâkim sıfatıyla sultanlar ve yetki devrettikleri devlet görevlileri halkın şikâyetlerini almak için muhtelif uygulamalar icra etmişlerdir. Halktan kimseler de haklarını aramak ve şikâyetlerini doğrudan doğruya sultan başta olmak üzere iktidar sahiplerine arz edebilmek için birtakım âdetler tatbik etmişlerdir. Büyük Selçuklular devrinde bir adalet isteme âdeti ve şikâyet bildirme tarzı olarak dilekçe arz etmek yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Bu dönemde gerek dîvân-i mezâlim oturumunda ve gerekse mahkeme dışında herhangi bir zamanda bireysel veya toplu bir şekilde dilekçe arz etmek suretiyle şikâyetleri sultan ve temsilcileri katına ulaştırmak mümkündür. Bu çalışmada Büyük Selçuklular devrinde dîvân-i mezâlimde hükümdarın istek ve iradesine ilişkin olarak, mezâlim dışında ise şikâyetçilerin kendiliklerinden teşebbüslerine ilişkin olarak tezahür eden dilekçe arzı üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken konu tarihi, edebî ve diplomatik kaynaklara istinaden ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, sultan, adalet, şikâyet, dîvân-i mezâlim, dilekçe

Abstract: The Great Seljuqs sultans personally dealt with the complaints of the people in order to administer justice, which is the main reason for the existence of the state, and thus to ensure the stability of the state and social order. As the highest judge, the sultans and the state officials to whom they transferred their power carried out various practices to get the complaints of the people. People also practiced some traditions to seek their rights and submit their complaints directly to the high-ranking officials, especially the sultan. In the Great Seljuqs period, submitting a petition as a tradition of demanding justice and a way of application for complaint was widely practiced. In this period, it was possible to get the complaints to the sultan and his representatives by submitting a petition individually or collectively in sitting of the diwan-i mazalim or outside of the court at any time. In this study, it is going to be examined submitting a petition that appeared in relation to the edict of the ruler in the diwan-i mazalim and attempts of the complainants itself outside of the court in the Great Seljuqs period. By doing this, the subject will be discussed with reference to historical, literary and diplomatic sources.

Keywords: Great Seljuqs, sultan, justice, complaint, diwan-i mazalim, petition

GİRİŞ

Selçuklular devrinde kaleme alınan siyasetnâmeler ve hukukî, felsefî, tasavvufî, ahlakî, edebî eserler gibi çok farklı kategorilerden kaynaklar ile Selçuklu

* Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara / TÜRKİYE. sinantar@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-9218-6193, Gönderim tarihi: 16.04.2021 / Kabul tarihi: 05.06.2021

diplomatikasına ait vesikalar zamanın şartları içerisinde ideal devlet ve hükümdar tipi çizmiştir. Bu çerçevede hükümdarın iktidarının korunması, devlet ve toplum nizamında refah ve istikrarın sağlanmasındaki temel prensip adalet olarak telakki edilmiştir. Adalet kavramı, halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emriyle haksızlıkların giderilmesiyle yakından ilişkili olmuştur. En yüksek otorite ve adaletin son başvuru yeri olan hükümdarın doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini dinlemesi onun temel görevlerindendi; bu tutum ve davranışı halk nezdinde makbul sayılırdı. Hükümdar halkın şikâyetlerini almak için muhtelif âdetleri ne kadar çok tekrarlırsa, o derece adil sayılırdı (İnalçık 2017c: 63). Halka adil davranma ve onları zulümden koruma görevini gerçekleştirebilmek için çeşitli uygulamalar olmuştur. Bu uygulamalar temelde yönetimin başında bulunanlara yapılan şikâyetleri değerlendirme ve haksızlığı önleme şeklinde gerçekleşmiştir. Zulmü ortadan kaldırmaya yönelik ortaya çıkan bu uygulamaların bir kısmı kurumsallaşmış olup, bir kısmı da kişilere, dönemlere bağlı kalmıştır (Tuğluca 2020: 23-24). Zulme uğrayan erkek, kadın yetişkin ve çocuk halktan kimselerin haklarını aramak ve şikâyetlerini doğrudan hükümdar başta olmak üzere yargı mercilerine arz edebilmek için onların geçiş güzergâhında beklediklerinden sıklıkla söz edilmiştir. Böylece iktidar sahiplerine yaklaşabilenler bazen de onların eteğine veya dizginine yapışarak seslerini daha etkili duyurma ve hak arama çabası içerisinde olmuşlardır. Kadim Orta Doğu siyasî geleneğinde bir kanun koyucu ve adalet dağıtıcısı olarak algılanan hükümdara adaleti yerine getirmesi için dilekçe arz etmek de bir adalet isteme âdeti ve şikâyet bildirme tarzı olarak yaygın bir uygulamaydı. Hükümdarın yargısal işlevleri onun meşruiyetini sembolize ediyordu ve bu gelenekler Orta Çağ Orta Doğu'sunda da oldukça canlı bir şekilde sürdürülüyordu. Halk, adalet arayışı başta olmak üzere, yöneticilerine hemen hemen her hususta dilekçe vermiştir (Lev 2020: 202). Bu, en azından teorik olarak, iktidarın temel varoluş nedeni olan adaleti hâkim kılmanın önemli bir yoluydu (Stern 1966: 237).

Dilekçe arz etmek idare edilenlerin bir davranışı olarak tarihin her devrinde görülmüştür. Siyasî bir teşekkül içerisinde yaşayan insanlar, bu nizamın idareciler kadrosuna ve çoğunlukla devlet başkanına çeşitli şekillerde başvurmuşlardır. Şikâyet yolu müracaatlar bazen adli bir dava şeklinde ortaya çıkmış ve neticeye bağlanmış, bazen de böyle bir yola başvurmadan ileri sürülmüş şikâyet hakkında muamele yapılmıştır (Armağan 1972: 1). En tabii bir hak olarak görülüp idareciler ile idare edilenler arasındaki münasebetin başlangıcı kadar eski olarak yorumlanan dilekçe hakkı (Armağan 1972: 2), İslâmiyet öncesi Türklerde ve İslâm devletlerinde mutlak bir şekilde kullanılmıştır¹. Büyük Selçuklular devrinde de şikâyet hakkı çerçevesinde bir adalet isteme âdeti ve şikâyet bildirme tarzı olarak dilekçe arz etmek yaygın bir şekilde

¹ Dilekçe hakkının tarihî gelişimi hakkında genel bir bilgi için mesela bkz. Aykanat, 2019: 56-64. Artan kaynak çeşitliliğine paralel olarak genişleyen tarihî malzemenin verdiği imkânla Mısır-Suriye sahasında Memlükler, Eyyübîler ve Fâtımîler devirlerine ait birtakım dilekçe örneklerine istinaden dilekçe hususunda müstakil araştırmalar yapılmıştır. Mesela bkz. Stern 1962, Stern, 1964, Stern 1966, Richards, 1973, Khan, 1990.

icra edilmiştir. Bu devirde her tabakadan kişilerin herhangi bir konu hakkındaki şikâyet veya isteklerine dair bireysel veya toplu olarak hükümdar başta olmak üzere yargısal-cezaî yetki ve sorumluluğu haiz makamlara müracaat etme hakları vardı. Dönem kaynaklarında dilekçe umumiyetle “kisse”, “mahzar”, “rik’a” kavramlarıyla; dilekçe arz etmek de “kisse dâden”, “kisse arze kerden”, “kisse ber dâşten” tabirleriyle ifade edilmiştir.

Türkiye Selçukluları devrine ait bazı inşâ eserlerinde bu kavramların tanımlarına rastlamak mümkün olmaktadır. Selçuklu Türkiye’inde Muhammed b. Abdü’l-Hâlik el-Meyhenî tarafından 12. yüzyılın son çeyreğinde telif edilen *Destûr-i Debîrî*’de (el-Meyhenî 1962: 30) kisse, halkın, sultan ve valiye bir durumu veya bir haceti (hâlî û hâceti) arz etmek (arze kerden) için gönderdiği yazı (nevişte) olarak tarif edilmiştir. 13. yüzyılın ikinci yarısında yine Selçuklu Türkiye’inde yaşayan Hasan b. Abdü’l-Mü’min el-Hoyî, *Rûsûmü’r-Resâil ve Nücümü’l-Fezâil* adlı eserinin (el-Hoyî 1963: 25) kâtiplik terimlerini belirttiği bir faslında ise kısseyi, halkın, padişaha ve hâkimlere gönderdiği yazı (nevişte); mahzarı da şehir ve vilayet ileri gelenlerinin, muteber kimselerinin ve kethüdalarının bir kimseye teşekkür ve bir kimseden şikâyet tarzında (beresm-i şokr û şikâyet) yazarak padişahın dergâhına gönderdikleri yazı (mektûb) olarak tanımlamıştır. Bu itibarla mahzar, resmî makamlara şikâyet, talep, teşekkür vs. hususlar için sunulan çok imzalı arzuhâldir (bkz. İpşirli 2003, ayrıca bkz. İpşirli 1991). Osman Turan (1988: 182), mahzar tabirinin karşılığı olarak arznâme, şikâyetnâme ve rapor kelimelerini göstermiştir. Bu devir inşâ kitaplarında dilekçe manasında olmak üzere kisse ve mahzar tabirlerinin tanımlarına rastlamakla birlikte, yine bu eserlerde bu türlerin örnekleri de dercedilmiştir. Mesela *Rûsûmü’r-Resâil ve Nücümü’l-Fezâil*’in dördüncü ve son faslında, “bir iki mahzar (yek do mahzar)” üst başlığı altında, teşekkür (mahzar beresm-i şokr) ve şikâyet mahiyetinde (mahzar beresm-i şikâyet) kaleme alınan mahzar örnekleri nakledilmiştir. Bunların şikâyet üslubunda yazılmış olanı, inşâ mecmualarında mutad olduğu üzere ismi hıfzedilen bir şehir ve vilayetin ileri gelenleri, muteber kimseleri, salih kimseleri, dîvân ashâbı ve halkı tarafından hükümdara gönderilmiştir. Bunlar yine ismi hıfzedilen bölgenin idarecisi emîrin göreve geldiği günden beri sürekli taleplerine, müsaderelerine, mevcut olmayıp yeni ihdas ettiği kaidelere artık tahammül edemedikleri, bu suretle halktan pek çok kimsenin vatanlarını terk ederek etrafa dağıldıklarından bahisle, bu durumun düzeltilmesi ve emîrin zulmüne bir son verilmesi hususunda arz ve şikâyetle bulunmuşlardır (el-Hoyî 1963: 42-43). *Destûr-i Debîrî*’de ise mahzar kelimesinin çoğulu olup dilekçeler manasındaki “mehâzir²” başlığı altında çeşitli konularda kaleme alınmış dört mahzar örneğine yer verilmiştir. Bunlar; “birisinin iyiliği hakkında mahzar (mahzar der selâh-i kesî)”, “şerli bir fesat hakkında mahzar (mahzar der fesâd-i şerîr)”, “bir reise teşekkür hakkında mahzar (mahzar der şokr ez reîsî)”, “validen şikâyet hakkında mahzar

² Yalnız dilekçe değil taahhütname, şehâdetname, akidname, vasiyetname niteliğindeki mektup ve vesikalar da mehâzir türünü oluşturur.

(*mahzar der şikâyet-i âmil*)" olarak gösterilmiştir. Şikâyet şeklindeki son mahzar, filan yerin valiliğine tayin edilen hâce-yi filan olarak anılan valiyle alakalıdır. Mahzarda yazılanlara göre bu vali şefkat ve merhameti terk ederek zulme yönelmiş, idarî ananelerin ve şeriatın yolundan sapmış, adamları da Müslümanların mallarına ve gelir kaynaklarına el uzatmıştır. Hal böyle olunca hükümdardan valinin zulmünü ortadan kaldırması ve halkın zayıflarını onun merhametsizliğinden kurtarması talep edilmiştir (el-Meyhenî 1962: 119-120). Yine *Destûr-i Debîrî*'de "her manada yazı (rika' der her ma'nâ)" üst başlığı altında, çeşitli mahiyetteki vesikalar arasında bu defa "kisse" adı altında bir dilekçeye de yer verilmiştir. Bu dilekçenin konusu filan köyde mukim bulunan ve atalarından kalan bir kısım tarlaya sahip olan topluluğun, geçmiş hükümdarların inayetine mazhar olup bazı imtiyazlar elde eden ataları gibi, mesela birtakım vergilerden muafiyetleri şeklindeki uygulamaların eskisi gibi uygulanmaya devam edilmesi, bu kapsamda âmillere ve devlet memurlarına gerekli talimatların verilmesi talebidir (el-Meyhenî 1962: 105-106).

Diplomatik açıdan sultâniyat, ihvâniyat veya mehâzir türlerinden olsun vesikalarda çarpıcı bir sürekliliğin olduğu malumdur. Her ne kadar zamanla bazı unsurlar kullanılmaz hale gelip yeni unsurlar ortaya çıktıysa da bazı araştırmacılar, Arapça dilekçeler özelinde Orta Çağlarda kaleme alınan dilekçelerin dil, üslup, kalıp, klişe ve rükünler bakımından benzerlikler içerdiğini haklı olarak söylemişlerdir. Bu cümleden olarak Geoffrey Khan (1990: 8), bir dilekçenin yapısını şöyle gösterir: Besmele, hitap, muhataba hitaben başlama duası, arz ve beyan, dilek ve istek, sena, muhataba hitaben bitirme duası. Yukarıda bahsedilen Türkiye Selçukluları zamanından günümüze intikal eden Farsça dilekçe örneklerinde de hemen hemen aynı biçim görülmektedir. Muasırlarının ve haleflerinin devlet idaresinde ve toplum yaşamında derin tesirler yaratan ve bu hususlarda pek çok unsurun nüvesini teşkil eden Büyük Selçuklular devrinde de aynı halin vaki olduğu söylenebilir.

Büyük Selçuklular devrinde bir adalet isteme âdeti ve şikâyeti bildirme tarzı olarak dilekçe arz etmek farklı türlerde kendisini göstermiştir. Gerek kabul merasimi tertip edilen gün mezâlîm dîvânı oturumunda ve gerekse mahkeme dışında herhangi bir zamanda birey olarak yahut toplu halde dilekçe arz etmek suretiyle şikâyetleri sultan başta olmak üzere, iktidar mensuplarına ulaştırmak mümkündür. Bu itibarla dilekçe arz etmek ilk durumda hükümdarın istek ve iradesine ilişkin olarak, ikinci durumda ise şikâyetçilerin kendiliklerinden teşebbüslerine ilişkin olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece dilekçe arzı iki yönlü tezahür ediyor ve işliyordu.

DÎVÂN-İ MEZÂLİME MÜRACAAT VE BİR ÂDETİN İCRASI: DÎVÂN-İ MEZÂLİME DİLEKÇE ARZ ETMEK

İdarî-hukukî bir müessese olarak dîvân-î mezâlîm dünyevî otorite ve iktidar sahibi hükümdarın ya da onun yetkilendirdiği görevlilerin, şer'î mahkemelerin yetki ve

sorumluluğu dışında kalan, karara bağlamakta veya uygulamakta güçlük çektiği ceza ve hukuk davalarına bakmak, bunları karara bağlamak veya uygulamak, bilhassa idareyle ilgili şikâyetleri dinlemek üzere teşkil ve başkanlık ettiği yüksek mahkemeye delalet etmektedir. Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'sinin üçüncü faslına oluşturan "*Zamanın padişahının mezâlîme oturması ve iyi hayat sürmesine dair*" adlı faslında, dîvân-i mezâlîm konusunu müstakil olarak ele almıştır. Nizâmü'l-Mülk'e göre; hükümdar için haftada iki gün (der hefte do rûz) mezâlîme oturmaktan (bemezâlîm nişîned), haklıyı haksızdan ayırmaktan, raiyyetin sözünü kendi kulağı ile aracısız olarak bizzat dinlemekten başka çare yoktur. Yine vezir (1976: 14 Farsça metin, 2017: 71), dünyanın efendisinin mazlumları ve adalet isteyenleri (mutezellimân û dâdhâhân) haftanın iki günü huzuruna çağırıp onları dinlediği haberinin ülkenin dört bir tarafına yayıldığında, zalimlerin korkup zulmü terk edeceklerini, cezalandırılma korkusuyla kimsenin zulme, el uzatmaya kalkışamayacağını beyan etmiştir. Nizâmü'l-Mülk, hükümdarlar için yaptığı bu nasihatle, tebaasının şikâyetleriyle bizzat ilgilenen erişilebilir bir ideal hükümdar tipi çizmiştir. Adalet teşkilâtının başı, en büyük yargıç ve en yüksek dünyevî hâkim sıfatıyla Büyük Selçuklu sultanları daha devletin teşekkül zamanlarından itibaren devletin bu en yüksek dünyevî mahkemesine bizzat başkanlık etmişler; burada halkın şikâyetlerini dinleyip davalarına bakarak adaletin tecellisine çalışmışlardır. Bazı yerli ve yabancı araştırmacılar, bütün siyâsî ve idarî yapının hükümdarın şahsî egemenliği altında olan devlet sisteminde, baş yargıç olarak sultanın aslî görevi olarak adaleti temin etme anlayışı ile halkın toplumsal refah ve iyilik arayışında hükümdara/devlete doğrudan erişim arayışının bir seri kuruma vücut verdiğini, bunların başında da bizzat hükümdarın başkanlık ettiği dîvân-i mezâlîm geldiğini belirtmişlerdir (İnalçık 2017a: 96, İnalçık 2017b: 19-20, Lev 2020: 202, Darling 2002: 3-4). Dîvân-i mezâlîm, sultan ile halk arasında kurulan ilişkinin zemini olmuş ve reâyâ, bu dîvân vasıtasıyla doğrudan doğruya sultan ile iletişime geçerek sorunlarını yönetim katına iletebilmiştir (Ersan vd. 2017: 190).

Dîvân-i mezâlîm müessesesinin ilk gelişme devresinde şikâyetlerin yapılması ve incelenip kararın verilmesi sözlü olarak gerçekleştirilirdi. Ancak, kurumun giderek gelişme göstermesiyle birlikte, yazılı usul hâkimiyet kazanmıştır (Akyüz 2002: 218, Mez 2014: 270). Orta zamanlarda mezâlîmde dava açmanın ilk adımı, ayrıntılı olarak hazırlanmış bir dilekçe arz etmektir. Teoride, halka açık kabul merasimlerinde teşkil edilen mezâlîm mahkemesine dilekçeyle şahsen başvuru yapılırdı (Nielsen 1991: 934, Berkel 2014: 239-240). Diğer bir deyişle, dilekçe arz etmek mezâlîme müracaatın mutlak bir uygulamasıydı³. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de, bu âdetin icrasını ihtiva eden hikâyeler nakletmiştir. Sâsânîler dönemine ait bir hikâyeye göre, Erdeşir-i Bâbekân'dan Yazdicerd zamanına kadar İran hükümdarlarının bir âdeti vardı.

³ Dîvân-i mezâlîmin görev, yetki ve sorumluluk sahasına giren hususların birçoğunu kapsadığı üzere, mezâlîm hâkimi tabii re'sen de harekete geçerek, tahkikat başlatıp meseleyi çözümlenebilir.

Mihriğân ve Nevruz günü padişah kabul merasimi tertip ederdi (bâr dâdî). Bu toplantılarda kimseye engel olunmazdı. Birkaç gün önce tellal çıkartılır ve filan gün herkesin hazır olması, işini gücünü ayarlaması, dilekçe (kisse) yazması ilân edilirdi. O gün gelince padişah insanların dilekçesini (kisse-yi merdomân) alır, hepsini önüne koyar, tek tek okurdu (Nizâmü'l-Mülk 1976: 42-44 Farsça metin, Nizâmü'l-Mülk 2017: 102-104). Vezir eserinde (1976: 29 Farsça metin, 2017: 88) başka bir hikâyede ise, padişahın adalet tevzii için tellal çıkarmak suretiyle şikâyetçi olanları saraya davet ettiğinde bölge, şehir ve eyaletten sayılamayacak kadar çok şikâyetçinin saraya geldiğinden bahsetmiştir. Böylece, çoğu zaman yeri ve zamanı belirli olan mezâlim mahkemesinin teşkil edileceği bâr-i âmmdan halkın haberdar edilmesi için şehre tellal çıkarıldığı; ilanı duyan zulüm görenlerin yine çoğu zaman saray olan mekânda belirlenen vakitte hazır buldukları anlaşılmaktadır. Sultan Melikşah'ın çağdaşı olan âlim, şair ve filozof Ömer Hayyâm da *Nevrûznâme* adlı eserinde Tâhirîler zamanına ilişkin bir rivayetten söz eder. Buna göre; Abdullah b. Tâhir bir gün ordu komutanlarından birini tutuklamıştı. Bu hususta kendisine söz söyleyenlerden hoşnut olmuyordu. Durum öyle bir dereceye ulaşmıştı ki herkes ondan ümidi kesmişti. Bu komutanın Fasîhe adlı bir cariyesi vardı. Bir dilekçe yazdı (kisseî neveşt) ve Abdullah b. Tâhir'in mezâlime oturduğu (bemezâlim nişest) gün cariye yüzünü kapatarak onun huzuruna gitti. Dilekçeyi vererek (kisse bedâd) efendisi için af istemiş ve bunun üzerine Abdullah b. Tâhir de komutanın serbest bırakılması emrini vermiştir (Hayyâm 1312/1933: 73-74). Nizâmü'l-Mülk'ün ve Ömer Hayyâm'ın nakillerine göre, dilekçe mezâlîm mahkemesinin teşkil edildiği günden önce hazırlanır, o gün geldiği zaman da hükümdara arz edilirdi. Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar dönemlerinde de dîvân-i mezâlîmde sultana dilekçe arz etme âdeti tedavülde idi (Muavvaz 2535/1977: 19). Nitekim Nizâmü'l-Mülk (1976: 14 Farsça metin, 2017: 71), Selçuklu sultanının mezâlime oturmasına dair kaleme aldığı fasılda, sultanın adalet tevdi ettiği bu zamanda, raiyyetin daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmelerinden (kisse arze kerdend), sultanın da bu dilekçelerin her biri hakkında yazılı bir kararnâme (der her yekî misâlî) sadır etmesinden bahsetmiştir. Yine Nizâmü'l-Mülk'ün naklettiğine göre (1976: 263 Farsça metin, 2017: 353) halktan dilek, istek ve şikâyetlerini saray katına bildirenlere bir cevap ve kararnâme (misâl) veriliyordu. Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün çeşitli vesilelerle nakledilen iki farklı yerdeki ifadelerine istinaden, hükümdarın, gerek mezâlîm oturumunda ve gerekse mezâlîm dışında kendisine arz edilen şikâyet dilekçelerine cevabı ve hükmü "misâl" denilen yazılı bir kararnâme sadır etmek suretiyle bildirdiği anlaşılmaktadır.

Sultan başta olmak üzere mezâlîm dîvânı başkanları kabul merasimi tertip edip mahkeme teşkil ettikleri zaman yüksek bir mevkide otururlardı. Şikâyetçiler de şikâyet konularının yazılı olduğu dilekçelerini ya ellerinde ya da bir sopanın ucuna bağlayarak yukarı kaldırmak suretiyle mahkeme başkanının dikkatini çekerlerdi (Heyderî 1395/2016: 66). Mahkeme başkanı da ya bizzat kendisi bunları alır ya da veziri başta olmak üzere maiyetindeki bir yetkiliye bunları toplamasını buyururdu.

Nitekim Nizâmü'l-Mülk'ün, Abbâsî halifesi Me'mûn dönemine ait olmak üzere naklettiği bir hikâyeye göre, halife, bir gün sarayında mezâlim mahkemesi teşkil etmişti. Kendisine bir dilekçe verdiler (kısse ber dâştend). Me'mûn dilekçeyi (kısse) veziri Fazl b. Sehl'e vererek, dilekçe sahibinin dileğini derhal yerine getirmesini emretmiştir (Nizâmü'l-Mülk 1976: 141 Farsça metin, Nizâmü'l-Mülk 2017: 212). Hükümdarın başkanlık ettiği mezâlim mahkemesinde şikâyetçilerin dilekçelerini toplayıp sultana takdim etmekle görevli olmak üzere, Hârezmşahlar zamanında kıssadâr, Memlükler zamanında ise devâdâr adı verilen bir memurun bu iş için görevlendirildiği anlaşılıyor (Akyüz 2002: 217, Stern 1966: 251-252). Ayrıca Abbâsîlerde halifeye verilen dilekçeleri takip etmekle görevli bir dîvânü'r-rik'a vardı (Abdü'l-Azîz ed-Dûrî 1994: 379). Mahkeme başkanının ya bizzat ya da birini görevlendirmek suretiyle kendisine arz edilen dilekçeleri toplayıp okumasından başka, bazen de dilekçeler, tabîi sultanın izni ve işaretleriyle, sahipleri tarafından huzurda şifâhen okunurdu (mesela bkz. Heyderi vd. 1395/2016: 71-72, Yarahmedî 1395/2016: 71-72). Nitekim hükümdarların tertip ettikleri kabul merasiminde şikâyetçilerin dilekçelerini huzurda okumalarından bahsedilir (Heyderi vd. 1395/2016: 73, Yarahmedî 1395/2016: 73).

Siyâsetnâme'nin "Mazlumları dinleyip onlara cevap vermek, adalet dağıtmak" isimli ellinci faslında Nizâmü'l-Mülk (1976: 263 Farsça metin, 2017: 353) şu ifadeleri kullanmıştır:

"Sarayın önünde her zaman şikâyetçilerden (mutezellimân) oluşan bir kalabalık bulunur. Dilekçelerinin (kısse) cevabını almış olsalar da oradan ayrılmazlar. Saraya gelen yabancı biri veya bir elçi feryatları, kargaşayı görünce, sarayda büyük haksızlıkların yapıldığını sanır. Bu kapının halka kapalı tutulması gerekir. Bütün istekler için şehirde veya bir bölgede bir yer belirlenir. Reâyâ oraya gelir, yazacaklarını yazar. Saraydan beş kişi belirlenen yere gelir; şikâyetleri dinler, cevabı ve kararnameyi (misâl) verir, dilekçeleri alarak geri dönerler. Böylelikle yersiz kargaşaya, gürültüye meydan verilmez."

Christian Lange, Selçuklu vezirinin bu ifadelerini, aslında sarayın önünde üşüşen halk kalabalığından vezirin pek hoşlanmadığı, bu durumun yönetici zümre nazarında da pek hoş görülmediği şeklinde yorumlar. Öte yandan, bu ifadeden aslında İsfahân'da Selçuklu sultanlarının saray kapılarında kalabalıkların bulunduğu ve onların hükümdarlarına doğrudan ulaşım umudu taşıdığı sonucu da çıkarılabilir (Lange 2008: 41). Bu arada, *Siyâsetnâme'de* (1976: 34 Farsça metin, 2017: 93) nakledilen başka bir hikâyede de mazlumların saraya üşüşüp feryat etmeleri üzerine hükümdarın mezâlim mahkemesi teşkil ettiğinden söz edilmiştir.

Bâr-i âmm olarak anılan ve tahta çıkma, bayramlar, taziye, muayyen bir işi müzakere etme, bir hususu karara bağlama gibi vesilelerle yapılan kabuller ile vassal hükümdarları veya yabancı elçileri kabul vs. için gerçekleştirilen kabul merasimi, adalet tevzi etmek üzere dîvân-i mezâlim teşkili için de tertip ediliyordu (Köymen 2011: 103). Dîvân-i mezâlimde diğer kabullerde olduğu gibi, sultanın hükümdarlık

elbisesi, Abbâsî halifesinin hil'atı, tac, taht, çetr, bayrak gibi hâkimiyet sembolleri ile teşhiz edilmiş olduğu ve ilgili saray ve devlet teşkilâtı mensuplarının hazır buldukları muhakkaktır. Zaten gerek saray içi ve gerekse saray dışı resmî ve hususî hayatında göz önünde tutulan esas, hükümdarın mümkün olduğu kadar ihtişam içinde görünmesini temin etmektir (Köymen 2011: 106, 111). Zira mezâlîm aynı zamanda sultan ve halkı arasındaki ilişkinin ana hattıydı (Lambton 1968: 227); bu minvalde bir yandan en yüksek yargıç olarak sultanın siyasî iktidarını simgeleyen bir anane, diğer yandan ise talepleri yerine getirildiğinde halkı bir beklenti, bağımlılık ve minnettarlık ağı içinde yöneticilerine bağlayan siyasî bir mekanizmaydı (Lev 2020: 205, Sidkî 1388/2009: 50, Yüsefifer vd. 1395/2016: 267). Bir 11. yüzyıl kaynağı (1383/2004: 172), hükümdarın teşkil ettiği mezâlîm meclisini, şöhretin ve haşmetin tastamam olduğu pek muazzam bir gün (rûzî-yi seht-i bozorg) olarak nitelemiştir. Muhtelif türden kaynaklar, Selçuklu sultanlarının, teşkil ettikleri mezâlîm oturumunu, bütün azametleriyle taht üzerinde idare ettiklerini belirtmişlerdir. Mesela Sultan Alp Arslan'ın kabul gününde, taht üzerinde çok heybetli ve azametli görüldüğü nakledilmiştir (er-Râvendî 1999: 115). Sultan Alp Arslan'ın kabul günündeki heybetinden başka mesela Mu'izzî (1362/1983: 227), yine kabul gününde Sultan Melikşah'ın heybetinin şahları secde ettirdiğini söyler. Kabul merasimi tertip edilip dîvân-i mezâlîm teşkil edildiğinde sultanın hâkimiyet sembolleri ile teşhiz edilmiş olduğu ve saray ve hükümet memurlarının mecliste hazır buldukları durumda, sultanın korku ve saygı uyandıran görünüşü, ululuğu ve görkemini ifade etmek üzere, kaynaklarda bilhassa heybet kavramı üzerinde durulmuştur. Heybet, liderlik ve saygınlığın sebebi olarak, "ümit ve saygıyla karışık korku" şeklinde tanımlanmıştır (et-Tûsî 2016: 92). el-Mâverdî (2003: 129-130), halkın ancak "ümit ve korku" neticesinde hükümdarına itaat edip boyun eğeceğini belirtmiştir. Korku ve saygı duygusunun, bir adalet isteme âdeti ve şikâyet bildirme tarzı olarak dilekçe arz etmenin sosyokültürel arka planında yer alan unsurlardan birisi olduğu düşünülebilir. Şöyle ki, dîvân-i mezâlîmde yüce hükümdarın/devletin yargılayıcı ve cezalandırıcı gücünü gösteren heybete maruz kalıp onun sebep olduğu korku ve saygı haline bürünen şahısların, huzurda şikâyetini arz ederken dilinin tutulması, heyecandan ve ağlayıp sızlamaktan halini anlatmaya takatinin kalmaması ihtimaline karşılık sultanın kendilerinin arzuhâlini okuyabilmesi için uyguladıkları âdetlerden birisi dilekçe arz etmektir. Büyük Selçuklular devrinde dilekçe, belirli formüller çerçevesinde bir kâğıt üzerine resmî bir belge olarak hazırlanmasının yanında, aynı işlevi gördüğü halde bir gelenek halinde farklı şekillerde de tertip ediliyordu. Mesela, adalet isteyen şahıs kâğıttan bir gömlek/elbise giyer, Kur'an'dan bir ayet veya kendi dilek ve şikâyetlerini onun üzerine yazardı. Müşteki üzerinde yazılar bulunan kâğıttan gömleği/elbiseyi giyerek ya saraya gider, mezâlîme katılır ya da hükümdarın kendisini görebilmesi için onun geçiş güzergâhında beklerdi (Yarahmedî 1395/2016: 90-99, Heyderî vd. 1397/2018: 80-81, Merendî 1385/2006: 35-41). Böylece kâğıttan gömlek/elbise giymek (pîrehen/câme ez kâgez pûşîden) de bir zulüm görme nişanesi, adalet isteme âdeti ve şikâyet bildirme tarzı olarak tebarüz etmektedir. Şair Cemâlî' d-Dîn-i İsfahânî, *Dîvânı*'ndaki (1320/1941:

225) bir beytinde, zulüm görenlerin hükümdarın kapısında kâğıttan elbise giymek suretiyle beklediklerinden bahsetmiştir. Hâkânî-yi Şîrvânî (1382/2003: 500) de zulüm görüp adalet arayanların kâğıttan gömlek giydiğini söyler. Yine Hâkânî (1382/2003: 546, 557) birkaç beytinde kalem ile kâğıttan gömleği birlikte anarak, kâğıttan gömlek/elbise üzerine arzuhâli yazmayı ima etmiştir.

Bu gelenek hususunda kaynaklara ilginç hadiseler yansımıştır. İttifakla belirtildiğine göre, Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillâh (996-1021) sert mizaçlı, merhametsiz ve zalim bir kimseydi. Onun âdetlerinden biri tahtına oturduğu zaman yapılan haksızlıkların ona anlatılması, onun da bunları inkâr etmesiydi. Bazen de ona içinde küfür ve hakaret yazılı olan dilekçeler verirlerdi. Bir gün kâğıttan bir kadın yapıp ona çarşaf giydirerek, eline de mühürlü bir dilekçe koyarak onu, Hâkim'in geçeceği yolun üzerine yerleştirmişlerdi. Dilekçe Hâkim'in eline geçip içindeki kendi hakkında yazılmış küfür ve hakaretleri, kendisinin ve memurlarının yaptıkları kötülükleri birer birer okuyunca Fâtımî halifesi büyük bir öfkeye kapılmıştı. Derhal kadını yanına getirmelerini buyurunca adamları kâğıttan bir kuklayla karşılaştılar. Buna daha da sinirlenen Hâkim öfkesini yatıştırmak için Kahire'de yakıp yıkmaya ve öldürme hareketine girişmiştir (el-Cüveynî 2013: 536-537). Hadise her ne kadar Mısır sahasında Fâtımî ülkesinde vuku bulmuşsa da hemen hemen Selçukluların bidayetinde tekabül eden bir döneme rast gelmesinden dolayı, uygulanagelen bir âdeti göstermesi bakımından önemlidir.

DİVÂN-İ MEZÂLİM DIŞINDA DİLEKÇE ARZI

Bir şikâyet başvurusu aracı olarak dilekçe, yalnız kabul merasimi tertip edilip mezâlîm mahkemesi kurulduğu gün huzurda değil, dîvân-i mezâlîm dışında da arz edilebiliyordu. İmkânî ve biraz da şansı olanlar doğrudan hükümdara dilekçe arz edebildikleri gibi, şikâyetçiler, -hükümdara ulaştırılsın ya da ulaştırılmasın- hâcibler veya emîrlere vasıtasıyla da şikâyet dilekçelerini (kısse-yi tezellum) (Ahsîketî 1337/1958: 371) arz edebiliyorlardı. Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde nakledilen Sâsânîler dönemine ait bir hikâyeye göre, ordu komutanından zulüm gören yaşlı bir kadın durumunun düzeltilmesi için komutana çeşitli defalar müracaat ettiyse de netice alamamıştı. Yaşlı kadın komutanın yolunun üstünde beklemiş, daha sonra meseleyi hükümdara iletmeleri için çok defa hâciblere müracaat etmiş, ancak hâcibler durumu hükümdara arz edeceklerini söylemelerine rağmen bunu yerine getirmemişlerdir. Kadın umudunu yitirdiği anda bizzat padişahın yardım istemeye karar vermişti. Sarayın civarına geldiği gün tesadüfen Enûşîrvân'ın ava çıkacağı güne tekabül etmişti. Yaşlı kadın padişahın nerede avlanacağını öğrenip, o avlağa gitmişti. Kadın, Enûşîrvân'ın askerlerinden ayrılıp yalnız kaldığı bir anda ortaya çıkarak padişahın yanına koşmuş ve dilekçe arz etmişti (kısse ber dâşt). Yaşlı kadın, padişaha, "Ey padişah! Şu zavıf yaşlı kadının hakkını ver. Dilekçemi (kısse) oku!" diye seslenmiştir.

Enûşîrvân onu görünce hemen durmuş; dilekçesini almış ve okumuş; onun bütün sözlerini dinlemiştir. Sonuçta, Enûşîrvân yaşlı kadının hakkını vermiş, komutanı cezalandırmıştır (Nizâmü'l-Mülk 1976: 33-40 Farsça metin, Nizâmü'l-Mülk 2017: 92-100). Yine *Siyâsetnâme'* de Gazneliler dönemine ilişkin olan diğer bir hikâyede ise yüklü miktardaki parasını kadıya emanet eden ancak kadının bir hile ve tehditle bu paralara el koyması üzerine kadıyı, geçiş güzergâhında bekleyip Sultan Mahmûd'a bir dilekçe (kisse) vermek suretiyle şikâyet eden bir adamdan söz edilmiştir. Sultan Mahmûd hadiseyle yakından ilgilenmiş ve yaptığı tahkikatla kadının hilesini ortaya çıkarmıştı. Bunun üzerine kadı, perişan bir vaziyette sultanın huzuruna getirilmiş ve kadının el koyduğu parayı adama geri vermesi sağlanmıştır. Bundan sonra hikâyede, ertesi gün Sultan Mahmûd'un mezâlim mahkemesi kurduğundan (mezâlim kerd) bahsedilmiştir. O, devlet büyüklerinin önünde kadının hıyanetini anlatmış, sonra da kadıyı getirterek onu, sarayın (dergâh) kulesine baş aşağı astırmıştır. Devlet büyükleri kadının yaşlı ve âlim bir zat olduğundan dolayı şefaatçi olmuşlardı. Bunun üzerine kadının canı 50 bin dinar karşılığında bağışlanmış ve ona bir daha kadılık vazifesi verilmemiştir (Nizâmü'l-Mülk 1976: 86-90 Farsça metin, Nizâmü'l-Mülk 2017: 151-156). Ferîdü'd-Dîn Attâr (1359/1980: 252), bir gazelinde mübalağa yaparak sultana her gün yüz dilekçe (sed kisse) göndermekten bahseder. Büyük Selçuklulara muasır bir dönemde Fâtımîlerde, Halife Müstansır-Billâh (1036-1094) zamanında günlük sekiz yüz dilekçe arzından söz edilmektedir (Aykanat 2019: 64). Hâkânî-yi Şîrvânî (1382/2003: 409) bir şiirinde şikâyeti siyah bir hatla yazarak göğün sarayına göndermekten bahsetmek suretiyle kaleme alınan şikâyetlerle yeryüzünde ilgilenenin olmadığını ima edip tenkitte bulunur. Esîrû'd-Dîn Ahsiketî (1337/1958: 371) de dilekçe arz edip bir yanıt beklemekten bahseder. Diğer yandan Sultan Sencer'in saray şairlerinden Abdü'l-Vâsi-yi Cebelî ise şikâyetlerin her zaman sultana ulaştığından memnuniyet duyar (Heyderî vd. 1396/2017: 71, Yarahmedî 1395/2016: 74).

Hususiyle vezir gibi üst mevkideki devlet memurlarını şikâyet maksadıyla bazen de sultanın uğrayacağı ve dikkatini celbedip dilekçeyi görebileceği bir yere dilekçe bırakılıyordu. Örneğin; bazı kaynaklara göre zorla mal alıp, yeni vergiler koyduğu, bazılarında göre ise haksız kazanç elde ettiği ve kölelere zulmettiği gerekçesiyle şikâyetçiler, Nizâmü'l-Mülk'ü, kaleme aldıkları bir dilekçeyi Sultan Alp Arslan'ın namaz kıldığı yere bırakmak suretiyle şikâyet etmişlerdi. Dilekçeyi görüp okuyan sultan, Nizâmü'l-Mülk'ü çağırarak ona şunları söylemiştir: "*Şu dilekçeyi al ve oku! Eğer şikâyetçiler bu yazdıklarında haklıysalar, ahlâkını güzelleştirip durumunu düzelt; yok eğer yalan söylüyorlarsa bu suçlarını bağışla ve iftiradan vazgeçmeleri için dîvânda bir görev vererek onları meşgul et* (el-Hüseynî 1999: 21, İbnü'l-Adîm 1989: 22, İbn Kesîr 1995, 228, İbnü'l-Esîr 1987: 79-80)!" Öte yandan, Sultan Muhammed Tapar'ın da halkın şikâyetleriyle yakından ilgilendiği ve kendisine arz edilen her dilekçeyi sonuna kadar okuyup adalet, doğruluk ve insafla muamele edilmesini emrettiği aktarılmıştır (Özaydın 1990: 153). Dilekçe arzı bazen de bir manipülasyon aracı olarak kullanılmıştır. Şöyle ki, Sencer'in henüz Horasan meliki olduğu bir dönemde,

1103/1104 tarihinde, Sencer ile Emîr Bozkuş'a birbirlerinin aleyhine olmak üzere iki ayrı dilekçe bırakılmıştı. Sencer devlet ricalini toplayarak bu yazıları onlara gösterdi. Onlar bu yazıların Vezir Ebû'l-Feth Ali b. Hüseyin Mucîrû'd-Dîn'in kâtibine ait olduğunu tespit etmişlerdi. Bunun üzerine Sencer, emîrlerin tavassutuyla vezirini öldürmeyip, ama görevinden azlederek onu Gazne'ye sürmüşse de kâtibin ölüm emrini vermiştir (İbnü'l-Esîr 1987: 306, İbn Kesîr 1995: 317). Büyük Selçuklular devrinde dilekçe arz etmek suretiyle şikâyet hakkının suistimal edilerek hayalî kişi veya kişiler adına yahut da isimsiz olarak düzenlenen asılsız şikâyetlerin beyan edilmesi muhtemeldir.

Sadece sultan değil, vezirler de dilekçe kabul ederdi. Selçukluların tarih sahnesine çıkışını idrak eden Gazneliler döneminin ünlü şairi Menûcehrî-yi Dâmî, vezirin faaliyet ve meşguliyetini şunlar bilir: Hazine ihvan etmek, mücevher saçmak, şarap içmek, hoş nağme dinlemek, kabul merasimi tertip etmek (bâr dâden), dilekçe almak (kısse sitânden), ferman isdar etmek, tedbir almak (Heyderî vd. 1396/2017: 75, Yarahmedî 1395/2016: 72). Müştekillerin vezirin bulunduğu saraya gelip şikâyetlerini arz edebilme yolunun açık olduğu anlaşılacakla beraber, onlar, vezire doğrudan ya da hâcibleri vasıtasıyla dolaylı olarak bir dilekçe de iletebiliyorlardı. Bir derviş bir gün Nizâmü'l-Mülk'ün hizmetkârlarından birine, vezire ulaştırması için bir dilekçe (rik'a) vermişti (Hândmîr 2535/1977: 164, İbnü'l-Adîm 1989: 46). Kaynaklar bir kadının, Nizâmü'l-Mülk'e iletmesi için bir hâcibine bir dilekçe verdiği, hâcibin o dilekçeyi vezire ulaştırmadığı, Nizâmü'l-Mülk'ün de hâcibi azarlayıp, görevinden uzaklaştırdığına dair bir hikâyeyi çeşitli vesilelerle nakletmişlerdir. Buna göre; bir gün fakir ve güçsüz bir kadın gelip, kendisi ile Vezir Nizâmü'l-Mülk arasında vasıta olması üzere, vezire ulaştırması için bir hâcibinin eline bir dilekçe vermiştir. Hâcib o dilekçeyi aldığı halde Nizâmü'l-Mülk'e ulaştırmamıştı. Nizâmü'l-Mülk durumdan haberdar olunca hâcibi, *"Senin hizmetin bana gelemeyen yaşlıların ve güçsüz kadınların işlerini görmek ve dilekçelerini bana ulaştırmaktır. Bu işi görmedikten sonra sen neye yararsın!"* şeklinde azarlayıp, görevinden uzaklaştırmıştır (Ahmed b. Mahmûd 2011: 124-125, İbnü'l-Esîr 1987: 83, Sibt İbnü'l-Cevzî 2011: 190). Kadılık makamına da dilekçeyle (rik'a) müracaat etmek mümkündür. Davacı ve davalı taraflar, kendilerinin ve babalarının isimlerinin yazılı bulunduğu dilekçelerle başvururlar, kâtib de mahkeme oturumundan önce bunları kabul ederdi. Kadı duruma göre günde takriben elli dilekçeyi neticelendirirdi (Mez 2014: 264).

Kaynaklarda eteğe yapışmak, dizgine yapışmak gibi sultan başta olmak üzere yargı mercilerine halini doğrudan beyan edebilme âdet ve yollarının icrasında böyle hadiselerin pek kaydedilmemesinin yanında, dilekçe arz ederken gerçekleştirilen suikastlardan bahsedilmiştir. Diğer bir deyişle, dilekçe arz etmek daha ziyade Bâtînî fedâiler için bir suikast aracı olmuştur. Öyle ki Bâtînîler kendilerini yardıma muhtaç bir kimse olarak gösterip kurbanına yaklaşarak, dilekçe arz etmek suretiyle onu meşgul edip dikkatini dağıtarak suikastı gerçekleştirdi. Nitekim Nizâmü'l-Mülk başta

olmak üzere, birçok üst düzey Selçuklu idarecisi, elinde bir dilekçe ile mazlum kisvesine bürünen bir Bâtnî suikastçı tarafından katledilmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün ölümü bu şekilde kendisine yaklaşan bir Bâtnî'nin, vezirin dilekçeyi (rik'a) okumakla meşgul olduğu bir andaki hançer darbesiyle gerçekleşmişti (1092) (Hâdmîr 2535/1977: 166). Vezir Fahrü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk de babasıyla aynı kaderi paylaşmıştır. O, evinden çıktığında mazlum kılığında bir şahıs önünü kesip feryat etmiş, Fahrü'l-Mülk de ona acıyarak derdini sormuştu. Bu sırada aslında bir Bâtnî suikastçı olan şahıs ona bir dilekçe uzatmış, Fahrü'l-Mülk dilekçeyi tetkik ederken suikastçı tarafından hançerlenmek suretiyle hayatını kaybetmiştir (1106) (İbnü'l-Esîr 1987: 336, İbn Kesîr 1995: 323). Sultan Muhammed Tapar'ın Merâğa emîri Ahmedîl b. İbrâhim b. Vehsûdân er-Revvâdî de büyük vezir ve oğluyla aynı akibete kurban gitmişti. Emîr, Bağdat'a vasil olmuş ve sultanın meclisine iştirak etmişti. Bu sırada, ağlayıp sızlayarak elinde zulüm ve kötülükten şikâyeti kapsayan bir dilekçe bulunan bir adam gelmiş ve dilekçesini sultana ulaştırmasını emîrden istemişti. Bunun üzerine Ahmedîl elini uzatıp dilekçeyi alacağı sırada suikastçı, yanında hazır bulundurduğu bir hançerle onu hançerlemiştir (1116) (İbnü'l-Adîm 1989: 101).

SONUÇ

Adil hükümdar tasavvuru ile adalet telakkisi idare edilenlerin şikâyetlerini doğrudan doğruya idarecilerine iletebilmesi ve böylece onların da hakkı ve adaleti sağlamasıyla münasebettar olmuştur. Ulaşılabilir adil bir ideal hükümdar imgesine sahip olan Büyük Selçuklu sultanları pratik olarak da halkın şikâyetleriyle bizzat ilgilenmiştir. Onlar adalet arayışı içerisinde olan halkın şikâyetlerini almak için çeşitli uygulamalar icra etmiştir. Her tabakadan insan da muhtelif konulardaki şikâyet veya isteklerini sultanlara arz edebilmek için birtakım âdetler tatbik etmiştir. Büyük Selçuklular devrinde bir adalet isteme âdeti ve şikâyet bildirme tarzı olarak dilekçe arzı yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Bu devirde dilekçe hakkı erken dönemlerden itibaren kullanılmıştır. Diplomatik açıdan dilekçe belirli klişeler çerçevesinde kaleme alınmıştır. Dilekçe bireysel yahut da toplu olarak dîvân-i mezâlimde hükümdarın istek ve iradesine ilişkin olarak arz edilebildiği gibi, mezâlim dışında şikâyetçilerin kendiliklerinden teşebbüslerine ilişkin olarak da takdim edilebilmiştir. Gerek mezâlim mahkemesinde ve gerekse mezâlim dışında arz edilen dilekçelere cevaben hüküm yazılı bir kararnameyle bildirilmiştir. Dilekçe bizzat hükümdardan başlayarak vezir dâhil üst düzey devlet adamlarına ve taşrada kadımla birlikte muhtemelen diğer mahallî memurlara kadar yetkili her mevkie sunulabiliyordu. Devletin en yüksek mahkemesi olan dîvân-i mezâlîme hem bir müracaat, hem de bir âdetin icrası olarak mezâlîme dilekçe arzı mutat şekilde uygulanmıştır. Zulmü engelleyip adaleti gerçekleştirmek amacıyla dîvân-i mezâlîm teşkili için bir kabul merasimi tertip edilirdi. Diğer kabullerde olduğu gibi, dîvân-i mezâlîmde de hükümdar bir şevket ve azamet timsali mesabesinde bulunmaktaydı. Hükümdarın etkili görünüşü ve

gösterişliliği, hazırlanmış heybet tesmiye edilen ümit ve saygıyla karışık korku uyandırıyordu. Böyle bir vaziyet içinde kalan kimselerin huzurda şikâyetini beyan ederken dilinin tutulması, heyecandan ve feryat figan etmekten konuşmaya dermanının kalmaması ihtimaline karşın sultanın kendilerinin arzuhâlini okuyabilmesi için uygulanan bir âdet olarak dilekçe arzına konu olan mesele belirli kaideler çerçevesinde bir kâğıt üzerine bir resmî evrak mahiyetinde kaleme alınmasının yanında, müştekinin giydiği bir kâğıttan gömlek/elbise üzerine de yazılırdı. Dilekçe yalnız dîvân-i mezâlim oturumunda değil, mezâlim dışında herhangi bir zamanda da arz edilebilmiştir. Doğrudan hükümdara dilekçe arz edilebildiği gibi, hâcibler veya emîrlere vasıtasıyla da dilekçelerin hükümdara ulaştırılması talep edilebilmiştir. Hükümdara bir kişi veya gruba asılsız isnatta bulunan imzasız dilekçeler de iletilyordu. Hükümdar bunlarda da ilgilenmiş, tahkikat başlatarak dilekçe sahibini veya sahiplerini bulmaya çalışmıştır. Bu dilekçelerin art niyetle hazırlanıp ulaştırıldığı anlaşılırsa da failler hükümdar tarafından cezalandırılmıştır. İdareciyle yakından temas kurulmak suretiyle yapılan dilekçe arzı Bâtınîler için bir suikast aracı ve imkânı olmuştur. Onlar kendilerini mağdur bir kimse olarak göstererek sundukları dilekçeyi okuyup değerlendirmekle meşgul olan idarecileri dikkatlerinin dağınık olduğu bu savunmasız anlarında katletmişlerdir.

KAYNAKÇA

- AHMED B. MAHMÛD (2011), *Selçuknâme*, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AHSİKETÎ, Esîr'ü'd-Dîn (1337/1958), *Dîvân*, (nşr. Rüknu'd-Dîn Humâyûn-i Ferrûh), Tahran: Ketâbfulûşî-yi Rûdekî.
- AKYÜZ, Vecdi (2002), "Müslüman Türk Devletlerinde Dîvân-ı Mezâlim Kurumu", (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, c. V, 210-234.
- ARMAĞAN, Servet (1972), *Dilekçe Hakkı ve 1961 Anayasası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- ATTÂR, Ferîdü'd-Dîn (1359/1980), *Dîvân*, (nşr. M. Dervîş), Tahran: Sâzmân-i Çâp û İntişârât-i Câvidân.
- AYKANAT, Mehmet (2019), *Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- BERKEL, M. V. (2014), "Abbasid 'Mazalim' between Theory and Practice", *Bulletin d'Études Orientales*, vol. LXIII, 229-242.
- BEYHAKÎ, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (1383/2004), *Târîh-i Beyhakî*, (nşr. Ali Ekber Feyyâz, haz. Muhammed Cafer Yâhakkî), Meşhed: İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed.
- DARLİNG, L. T. (2002), "'Do Justice, Do Justice, for That is Paradise': Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. XXII, No. 1-2, 3-19.
- ED-DÜRÎ, Abdü'l-Azîz (1994), "Divan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. IX, 377-381.

- EL-CÜVEYNÎ, Alâü'd-Dîn Atâ Melik (2013), *Târîh-i Cihângüşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EL-HOYÎ, Hasan b. Abdü'l-Mü'min (1963), *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib, Rûsûmü'r-Resâil ve Nücûmü'l-Fezâil*, (nşr. Adnan Sadık Erzi), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- EL-HÜSEYNÎ, Ebû'l-Hasan Sadrû'd-Dîn Ali b. Nâsır (1999), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lügal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EL-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan (2003), *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cilü'z-Zafer fi Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk (Devlet Yönetimi)*, (çev. M. A. Kara), İstanbul: İlke Yayıncılık.
- EL-MEYHENÎ, Muhammed b. Abdü'l-Hâlik (1962), *Destûr-i Debîrî*, (nşr. Adnan Sadık Erzi), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- ER-RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali (1999), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Âlâmeti)*, (çev. Ahmet Ateş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, c. I.
- ERSAN, Mehmet-ALİCAN, Mustafa (2017), *Sorularla Selçuklu Tarihi -Selçukluları Yeniden Keşfetmek-*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- ET-TÜSÎ, Nasîrû'd-Dîn (2016), *Ahlâk-i Nâsîrî*, (çev. A. Gafarov, Z. Şükürov), İstanbul: Litera Yayıncılık.
- HÂNDMÎR, Gıyâsü'd-Dîn b. Hâce Hümmâmü'd-Dîn Muhammed (2535/1977), *Dustûrû'l-Vuzerâ*, (nşr. Saîd-i Nefsî), Tahran: İntişârât-i İkbâl.
- HAYYÂM, Ömer (1312/1933), *Nevrûznâme*, (nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran: Ketâbhâne-yi Kâve.
- HEYDERÎ, Ali-CELİLİYÂN, Muhammed Rıza Hasanî-YARAHMEDÎ, Meryem (1397/2018), *Zemistân*, "Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edeb-i Fârsî", *Mecelle-yi Şi'r-pijûhî-yi (Büstân-ı Edeb) Dânişgâh-i Şîrâz*, sâl-i dehom, şomâre-yi çehârom, 69-88.
- HEYDERÎ, Ali-YARAHMEDÎ, Meryem-CELİLİYÂN, Muhammed Rıza Hasanî-NÜRÎ, Ali (1396/2017), *Tâbistân*, "Tecellî-yi Âyîn-i 'Kısse Ber Dâşten' der Edebiyyât-i Fârsî", *Metn-pijûhî-yi Edebî*, sâl-i bîst û yek, şomâre-yi heftâd û do, 71.
- İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İmâdü'd-Dîn İsmâil b. Şihâbü'd-Dîn Ömer (1995), *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, (çev. M. Keskin), İstanbul: Çağrı Yayınları, c. XII.
- İBNÜ'L-ADİM, Ebû'l-Kâsım Kemâlü'd-Dîn Ömer (1989), *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklu Tarihi)*, (çev. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebû'l-Hasan İzzü'd-Dîn Ali b. Muhammed (1987), *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, (çev. A. Özaydın, red. M. Tulum), İstanbul: Bahar Yayınları, c. X.
- İNALCIK, Halil (2017a), "Adâletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, İstanbul: Kronik Kitap, 95-234.
- İNALCIK, Halil (2017b), "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, İstanbul: Kronik Kitap, 11-30.
- İNALCIK, Halil (2017c), "Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, İstanbul: Kronik Kitap, 63-91.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1991), "Arzuhal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. III, 447-448.
- İPŞİRLİ, Mehmet (2003), "Mahzar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. XXVII, 398-401.

- İSFAHÂNÎ, Cemâlî'd-Dîn (1320/1941), *Dîvân*, (nşr. Vahîd-i Destgirdî), Tahran: Çâphâne-yi Ermeğân.
- KHAN, Geoffrey (1990), "A Petition to the Fatimid Caliph al-Amir", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 44-54.
- KHAN, Geoffrey (1990), "The Historical Development of the Structure of Medieval Arabic Petitions", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, vol. 53, No. 1, 8-30.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (2011), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi –Alp Arslan ve Zamanı–*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. III.
- LAMBTON, A. K. S. (1968), "Internal Structure of the Saljuq Empire", (ed. J. A. Boyle), *The Cambridge History of Iran*. vol. V: The Saljuq and Mongol Periods, Cambridge: Cambridge University Press, 203-282.
- LANGE, Christian (2008), *Justice, Punishment and the Medieval Muslim Imagination*, Cambridge: Cambridge University Press.
- LEV, Yaacov (2020), *The Administration of Justice in Medieval Egypt: From the 7th to the 12th Century*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- MERENDÎ, Dâryûş Zegerî (1385/2006, Tâbistân), "Dâdhâhî be Şîve-yi Kâgezîn Câme", *Feslnâme-yi Edebiyyât-i Fârsî*, Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-yi Hoy, şomâre-yi şeş, 35-45.
- MEZ, Adam (2014), *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti –İslâm'ın Rönesansı–*, (çev. S. Şaban), İstanbul: İnsan Yayınları.
- MU'İZZÎ (1362/1983), *Dîvân*, (nşr. Nâser Heyyerî), Tahran: Neşr-i Merzbân.
- MUAVVAZ, Ahmed (2535/1977), "Dâdresî der Ahd-i Selcûkiyân ve Hârezmşâhân", *Berresîhâ-yi Târîhî*, sâl-i yâzdehom, şomâre-yi do, 13-36.
- NIELSEN, J. S. (1991), "Mazalim", (eds. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, Leiden: E. J. Brill, vol. VI, 933-935.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK, Ebû Ali Hasan (1976), *Siyâsetnâme*, (nşr. Mehmet Altay Köymen), c. I: Farsça metin, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK, Ebû Ali Hasan (2017), *Siyâsetnâme*, (çev. Mehmet Kanar), İstanbul: Say Yayınları.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1990), *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- RICHARDS, D. S. (1973), "A Fatimid Petition and 'Small Decree' From Sinai", *Israel Oriental Studies*, III, 140-158.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ (2011), *Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (çev. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SİDKÎ, Nâsir (1388/2009, Pâyîz), "Berresî-yi Sâhtâr û Mâhiyyet-i Nizâm-i Hukûkî-yi Devlet-i Selcûkî", *Pijûheşhâ-yi Târîhî (İlmî û Pijûheşî)*, dovre-yi cedîd, şomâre-yi se, 41-54.
- STERN, S. M. (1962), "Three Petitions of the Fatimid Period", *Oriens*, vol. XV, 172-209.
- STERN, S. M. (1964), "Petitions from the Ayyubid Period", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, vol. XXVII, No. 1, 1-32.

- STERN, S. M. (1966), "Petitions from the Mamluk Period (Notes on the Mamluk Documents from Sinai)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, vol. XXIX, No. 2, 233-276.
- ŞİRVÂNÎ, Hâkânî (1382/2003), *Dîvân*, (nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî), Tahran: İntişârât-i Zevvâr.
- TUĞLUCA, Murat (2020), *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TURAN, Osman, (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YARAHMEDÎ, Meryem (1395/2016), *Tecellî-yi Âyîn-i Dâdhâhî der Edebiyyât-i Fârsî tâ Âğâz-i Meşrûte*, Risâle-yi Doktora, Dânişgâh-i Loristân.
- YÜSEFİFER, Şehrâm-CELİLİYÂN, Âzer-HUSREVBEGİ, Hûşeng-REZEVÎ, Seyyid Ebû'l-Fazl (1395/2016, Pâyiz-Zemistân), "Bâzşenâsî-yi Târîhî-yi Dîvân-i Mezâlim der Dove-yi Miyâne û Kârkerd-i Siyâsî-yi Ân der Dove-yi Selcûkiyân-i Bozorg", *Mecelle-yi Pijûheşhâ-yi Târîhî-yi İrân û İslâm*, şomâre-yi nûzdeh, 261-273.